

REVIEWARTIKEL:

OVER DE BETEKENIS VAN ARBEID

**Bemerkingen bij Mark Elchardus en Ignace Glorieux
'Niet aan de arbeid voorbij'**

Willy Coolsaet

1. EEN ONDERZOEK BIJ WERKLOZEN

Het boekje van Elchardus en Glorieux (1) - een verslag aan de Koning Boudewijnstichting - is een reflectie over de betekenis en de toekomst van de arbeid. Het betreft zich op een vorige studie uit 1983, waarin Elchardus meende een grote kloof te zien ontstaan tussen enerzijds hooggeschoolde werknemers die zich in hun werk kunnen engageren en van een zekere mate van autonomie, taakbeheersing en betrokkenheid genieten en anderzijds laaggeschoolden waarvan het werk zich steeds meer tot uitvoeren reduceert en dat meer en meer aan controle blootstaat. En men dacht in 1983 dat de tweede groep in de arbeid weinig meer zou zien dan een loutere verplichting of een pijnlijk middel om geld te verdienen.

Dat bleek onwaar te zijn. Reeds enkele studies uit dezelfde periode wezen op het tegendeel, op het feit namelijk dat zelfs mensen die sterk uitvoerend, routineachtig werk verrichtten, hun arbeid toch niet louter als een bron van inkomsten zagen. Uit die studies bleek dat als tewerkgestelden gemakkelijk beweerden dat hun arbeid slechts een middel is om geld te verdienen, werklozen daarentegen heel wat meer functies en betekenissen in de arbeid onderkenden. Arbeid is voor hen, zo schreef Elchardus, niet alleen een belangrijke bron van status, sociale erkenning en identiteit, maar ook van sociale contacten die voor een pijnlijke isolatie behoeden (blz. 10).

Deze opmerkingen worden in de studie van 1993 bevestigd. Ze gaan in tegen wijd verspreide opvattingen. Gorz, Offe, Dumazedier, Samuel (2) zijn ervan overtuigd dat de geschetste dynamiek het einde betekent van een samenlevingsmodel waarin de arbeid het centrale ordenende principe is. Arbeid situeert zich voor die auteurs in de sfeer van de noodzaak, "waarin mensen worden geconfronteerd met extern opgelegde beperkingen en waaraan ze zich slechts onderwerpen omdat die onderwerping

noodzakelijk is voor het verwerven van een inkomen en sociale zekerheid" (blz. 112). Ze stellen hier tegenover het belang van persoonlijke expressie, de afwezigheid van discipline en van aan de arbeid inherende beperkingen en vrije tijd. Natuurlijk dat dan ook de idee van een loskoppeling van arbeid en inkomen op het appel is.

De laatste opvatting druist in tegen opvattingen (waar onze auteurs bij aanleunen) die erop wijzen dat de arbeidsdeling een grootschalige solidariteit, een onderlinge afhankelijkheid, creëert, die het gevoel scheidt dat men op een gewaardeerde manier bijdraagt tot een groter geheel. Werkloosheid betekent in dit perspectief een soort contractbreuk tussen de samenleving en haar werkloze leden. Institutionele arbeid (of "loonarbeid") blijkt dus belangrijk te zijn. De oplossing kan alleen de creatie van jobs zijn.

2. EEN STUDIE VOLGENS HET MODEL VAN MARIE JAHODA

Elchardus en Glorieux ijveren dus voor een leven van arbeid, tegen de idee van de genoemde loskoppeling in. Ze steunen zich hiervoor op het *latente deprivatie* model van Marie Jahoda, waarvan de centrale idee luidt "dat institutionele arbeid in het leven van individuen een aantal essentiële functies vervult, die in geïndustrialiseerde samenlevingen niet in dezelfde mate door andere instituties vervuld kunnen worden" (blz. 15).

Jahoda maakt het onderscheid tussen de *manifeste* en de *latente* functies van institutionele arbeid. De manifeste zijn bewust gewilde functies. De voornaamste ervan is bezoldiging. Ze worden als normaal beschouwd en geven daarom ook geen directe aanleiding tot arbeidsvreugde. Men kan alleen zeggen dat het er zich van verstoken weten tot negatieve gevoelens leidt. De latente functies daarentegen zijn niet bewust gewild. Ze worden dan ook niet als wezenlijk voor het arbeidsproces onderkend. Dat is de reden waarom ze als dusdanig pas onderkend worden als ze er niet langer zijn, zoals bij werkloosheid. Vandaar het belang van het onderzoek naar de beleving van werkloosheid.

Dat is een interessant uitgangspunt. Het is inderdaad van wezenlijk belang te beseffen dat de mens over zowel *impliciete* of *latente* ervaring als over *expliciete* of *manifeste* ervaring beschikt. En het is niet altijd eenvoudig om erachter te komen wat de mens "eigenlijk" weet. Niet dus dat hij niets weet, maar zijn besef kan confuus, ambigu, onzeker zijn. Het is een toedracht die de onderzoeker steeds in gedachten moet houden als hij zijn onderzoek verricht. Het onderscheid is er volgens mij *altijd*, maar het is vooral belangrijk ten overstaan van negatieve ervaringen. De mens wil zich nog liever een rad voor de ogen draaien dan in een als ondraaglijk aangevoelde situatie terecht te komen. Maar ook positieve toestanden - werk hebben, gezond zijn, goede menselijke verhoudingen - worden vaak niet expliciet beseft, hoewel ze impliciet ervaren worden. We weten in een zekere zin pas wat gezondheid is, als we ziek zijn. Een tiener voelt zijn (gezond) lichaam niet (expliciet) aan, hoewel hij het (impliciet) *geniet*. Het is dus duidelijk dat de werklozen ons een en ander over de zin van het arbeidende bestaan kunnen leren.

3. DE SOCIALE FUNCTIE VAN ARBEID

Elchardus en Glorieux stellen zich tot doel een aantal cruciale stellingen van het model van Jahoda te toetsen (3). Het resultaat van hun onderzoek is dat hun bevindingen meestal, maar niet altijd, met die van het onderzoek van Jahoda overeenstemmen.

Zo blijkt niet dat de sociale contacten bij werkloosheid afnemen. De werklozen schuwen die ontmoetingen niet, zoals men nochtans had kunnen vermoeden. Schaamte blijkt geen rol te spelen. De werkloze zoekt het verlies aan contact te compenseren. Werkloosheid leidt aldus niet tot sociale isolatie (blz. 37). De auteurs zeggen dat dit niet betekent dat institutionele arbeid voor sociale contacten niet belangrijk is.

De werkloosheid stoot de werkloze ook niet zonder meer uit de ritmering die door het werk aan het sociale leven aangebracht wordt. Dat ritme dringt namelijk het gezin binnen via de arbeid van de partner. Wel is de situatie ongunstiger als alle gezinsleden werkloos zijn.

Het belangrijkste thema van de studie betreft echter de houding van de werkloze tegenover de arbeid als "sociale zingeving". Het is dan ook ons bijzonderste punt van aandacht.

Uit het onderzoek blijkt overtuigend dat arbeid een uitzonderlijk hoge sociale betekenis heeft (blz. 67). Dat komt naar voren uit het lager scoren van (in volgorde): *op weg voor de kinderen*, *op weg voor werk en onderwijs*, *opvoeden van kinderen* en *verzorgen van kinderen*.

Arbeid wordt met plicht en verplichting geassocieerd (hoewel *op weg voor de kinderen* nog hoger scoort en het *opvoeden van kinderen* de score van de arbeid benadert). Aangezien voor de werklozen de arbeidsplicht wegvalt, zoeken ze compensatie (blz. 74-75). Zo hechten ze meer dan werkenden belang aan o.a. het verzorgen van de kinderen, de huishouding, klusjes en boodschappen. Deze activiteiten zijn blijkbaar surrogaten. Ze moeten de arbeid in de mate van het mogelijke *vervangen* - wat trouwens niet op bevredigende manier slaagt. Werklozen *vervelen zich* immers een stuk meer dan werkenden (4). "Dat wijst erop dat werklozen het moeilijk hebben hun tijd op een zinvolle manier te vullen" (blz. 82).

De auteurs merken op dat (in tegenstelling tot wat het model van Jahoda voorspelt) de werklozen in het algemeen meer sociale betekenis geven aan hun activiteiten dan de tewerkgestelden. Ze geven het volgende commentaar: "Institutionele arbeid blijkt dus duidelijk niet onmisbaar voor het genereren van sociale zingeving. Werklozen herinterpreteren een aantal bezigheden en zij doen dat op zo'n manier dat de betekenis van deze activiteiten meer gaat gelijken op de betekenis die tewerkgestelden aan bezoldigde arbeid geven" (blz. 81). Dat gaat tot en met het accentueren van de plicht. "Deze arbeidsvervangende tendens komt niet alleen tot uiting in de zingeving van activiteiten, maar ook in het activiteitenpatroon van werklozen. Ruim 40% van de tijd die vrijkomt ten gevolge van de werkloosheid wordt bij langdurig werklozen besteed aan arbeidsvervangende activiteiten" (blz. 82).

De auteurs stellen dus geen afname van de sociale zingeving vast. Dat is een delicaat punt. Het kan lijken alsof bij werklozen de sociale zingeving geen probleem stelt. Het ziet er naar uit alsof het niet slechts om een *surrogaatoplossing* gaat. Dat wordt door de auteurs in de laatste alinea van het besluit enigszins rechtgetrokken. Maar toch vermoeden we dat ze hier een belangrijk aspect van de in de mens aanwezige *spanning* tussen het impliciete en het expliciete of het latente en het manifeste niet volledig ernstig nemen. We durven stellen dat de werklozen krampachtige pogingen doen om iets waarvan ze weten dat ze het kwijt zijn, terug te winnen. Het lukt hun echter niet. De verveling waarmee ze opgescheept zitten, wijst daar op. Ontspanning heeft voor hen klaarblijkelijk een gedeeltelijk andere functie dan bij werknemers. Deze laatste vermogen hun vrije tijd blijkbaar te *genieten*, misschien juist omdat hij ontspannen, uitrusten, is.

Maar de auteurs sluiten dan toch als volgt af:

"Met deze diagnose willen we geenszins het belang van het werk als normatieve context minimaliseren. Uit onze gegevens is immers gebleken dat de geïnstitutionaliseerde arbeid inderdaad een zeer grote *sociale betekenis* heeft voor het tewerkgestelde individu. Onze analyse suggereert bovendien dat de werklozen er slechts ten dele in slagen het verlies van werk goed te maken. De stelling dat arbeid in onze samenleving de enige context is die een sociale zingeving kan genereren, is ons inziens echter eenzijdig en ongenueanceerd. Onze analyse wijst uit dat het huishouden en het gezinsleven ook een belangrijke bron van sociale zingeving zijn" (blz. 83).

In het *Besluit* nuanceren de auteurs nog als volgt: "Het is duidelijk dat dit compensatiemechanisme de negatieve gevolgen van de werkloosheid niet doet verdwijnen" (blz. 113). De arbeiders, zeggen de auteurs, "signaleren echter tevens hun gevoel dat zo'n pogingen - 'althans voor mannen' - niet echt succesrijk kunnen zijn" (blz. 113). Ze ervaren dus blijkbaar een gradatie van zinvolle activiteiten, met op de eerste plaats de bezoldigde arbeid, vervolgens de huishoudelijke taken. De auteurs zeggen daarom ook dat het waarschijnlijk is dat ook "andere bezigheden, we denken bijvoorbeeld aan vrijwilligerswerk, eveneens aan die voorwaarden [voor zinvol werk] kunnen voldoen" (blz. 114).

4. EEN VRAAG BIJ HET STATUUT VAN DE SOCIALE BETEKENIS VAN ARBEID

De sociale betekenis van de arbeid verwijst naar verbondenheid, solidariteit, plicht, waarden. De mensen, zo wordt in het besluit herhaald, menen in hun arbeid het gevoel te hebben overeenkomstig een aantal belangrijke waarden te handelen, hun plicht te doen, alsook hun verbondenheid met anderen concrete gestalte te geven (blz. 112). En ook: "Werk, ook het werk dat van buitenaf bekeken misschien weinig ruimte lijkt te laten voor persoonlijk engagement, blijkt een belangrijke mogelijkheid voor de beleving van waarden en verbondenheid te bieden".

De auteurs zien ook geen kloof tussen enerzijds instrumentaliteit en verplichting en anderzijds waardenconformiteit en verbondenheid (blz. 112). "Werk onderscheidt zich precies van andere activiteiten en bezigheden omdat het een sterk instrumenteel en

verplichtend karakter heeft én tegelijkertijd wordt beleefd als een plicht en een verwezenlijking van verbondenheid. De specificiteit van arbeid ligt precies in die koppeling van betekenissen: in het samenbrengen van de domeinen van de noodzaak en van de waarde. ... We noemen die koppeling van verschillende betekenissen de sociale betekenis. Alle activiteiten die een hoge sociale betekenis hebben, kunnen worden beschouwd als arbeid of als arbeidsvervangend" (blz. 113).

Het is merkwaardig dat de auteurs zich hierbij nauwelijks vragen stellen bij de *inhoud* van de arbeid. Of misschien genuanceerder, dat de verwijzing naar het *inhoudelijke* aspect van de arbeid ten hoogste *impliciet* aanwezig is in de idee van waarden, verplichting, verbondenheid. Volgens mij staat of valt arbeid met zijn *zin* en die zin verwijst - om het met een zo algemeen mogelijke formule te zeggen - naar de *instauratie van een menselijke wereld*. Volgens mij wensen de mensen een *bijdrage* te leveren tot de inrichting van een goede of leefbare wereld. Ze wensen zich nuttig te voelen. Het is immers toch onvoorstelbaar dat verbondenheid, waarden en plicht op bevredigende manier tot stand zouden komen door gewoon een of andere activiteit *samen* te doen, in een institutioneel kader, geritmeerd in de tijd, enzovoort, zonder dat de vraag *wat* men doet een rol zou spelen. Meewerken aan wapenproductie zal de arbeider hoe dan ook in een moeilijk parket brengen - tenzij hij zichzelf een en ander vermag wijs te maken, zoals "als ik het niet doe, dan doen anderen het in mijn plaats" - waarmee hij juist te kennen geeft dat er aan de zin van zijn arbeid iets schort. Meteen wijst het voorbeeld boven zichzelf uit. Want in het huidige bestel is er veel arbeid waarvan de *zin* - in de betekenis van het leveren van een *bijdrage* tot een menselijke wereld - allesbehalve manifest is. Volgens mij moet dat inhouden dat veel mensen een ambivalente verhouding tot hun arbeid hebben. Op dit punt gaan we straks in. Dat de *inhoudelijke zin* van de arbeid wezenlijk is, maakt ook begrijpelijk dat werklozen naar andere inhoudelijk *zinnvolle* activiteiten pogen over te stappen, zoals huishoudelijke arbeid en opvoeding van de kinderen. De werklozen zijn blijkbaar bewust uit op inhoudelijke zin. Dat ze niettemin institutionele arbeid prefereren, wijst erop dat de mens zijn leven onvoldoende zinvol kan maken als het uitsluitend uit dergelijke bezigheden bestaat. Het wijst natuurlijk eveneens op het probleem waarmee de full-time huisvrouw geconfronteerd is. Wellicht vindt zij eveneens dat een zinvol leven meer inhoudt dan het vervullen van de (nochtans ook zinnvolle) huishoudelijke taken.

De aandacht voor de *inhoudelijke zin* van de arbeid reveleert wezenlijke kenmerken. Men kan er namelijk mee begrijpelijk maken waar het schoentje wringt bij mensen zoals Gorz, Dumazedier, en anderen, die de betekenis van loonarbeid of van institutionele arbeid minimaliseren. We maken dit duidelijk door in wat volgt voor eigen rekening te pogen een bepaling op te stellen van wat arbeid voor de mens betekent.

5. ZINvolle ARBEID VERSUS "VRIJE ACTIVITEIT" (5)

5.1 Zinnvolle arbeid bedoelt, zoals we reeds zegden, de *instauratie van een menselijke wereld*. Het is immers duidelijk dat de wereld niet uiteraard of op zich *menselijk* is, of althans, dat een *vermenselijkte* wereld onze eigen *bijdrage* veronderstelt. Het is een illusie te denken dat de natuur afdoende voor de mens zorgt. De mens moet dus

arbeiden en zal steeds moeten arbeiden. De arbeid is daarom wezenlijk op een aan de activiteit *extern* doel betrokken, op het resultaat, op het *werk*. Het doel is dus geenszins het *werken* of de activiteit als dusdanig. Meestal hoort men het tegenovergestelde verkondigen.

5.2 We verzetten ons hiermee tegen de gangbare *idealisering van de vrije activiteit* die Aristotelische *energeia* (6) is, ofwel loutere bezigheid, louter aan-het-werk-zijn, dat in plaats van middel te zijn (zoals in de natuurlijke leefwereld het geval is) zelf doel wordt.

Die activiteit is, zoals alle menselijke activiteit, *gemotiveerd*. We kunnen dat *motief* hier slechts eventjes vermelden, hoewel het voor onze idee van wat de moderne mens is of bezielt, bepalend is. Het is de (waan)idee of verbeelding van een oneindig en oneindig heerlijk, moeiteloos, onbegrensd bestaan aan gene zijde van de eindige - in feite de enig *werkelijke* - realiteit. Het motief is dit van de *vlucht* voor de menselijke *eindigheid* in al haar facetten (op de eerste plaats de vlucht voor de dood). Het is de idee van de ontplooiing van al de menselijke eigenschappen en vermogens, maar, om niet in de "val" van de eindigheid te trappen, alle als *doel op zich*.

5.3 Het gevolg van het feit dat het doel van de arbeid het *nut* is (nut dat we weliswaar ruim definiëren), is dat arbeid *inspannend* is. Het bereiken van het doel stelt namelijk zijn eisen. Zo moet een artikel afgemaakt worden, en op zo'n degelijk mogelijke wijze. Dat gaat tot en met het tot vervelens toe lezen en herlezen en herschrijven.

De mens is echter niet op de inspanning, op het arbeiden, gericht als zouden die zijn *levensvervulling* zelf zijn. In een zekere zin moeten we dus zeggen dat hoe minder we moeten arbeiden, dit is, ons inspannen, hoe beter dat is, en hoe "efficiënter" we ons doel bereiken, hoe interessanter (7). Arbeiden is een noodzakelijke *omweg*. Als arbeid *produceren* is, dan geen *produceren om te produceren*. Natuurlijk dat er meerdere doelstellingen kunnen zijn en dat we ze tegen elkaar moeten afwegen. Maar dat zet het doel, dit is, het werk, het resultaat, niet buiten spel. En ten slotte kunnen we stellen dat alle doeleinden uiteindelijk in *de instauratie van een menselijke wereld* samenkomen.

Onze opvatting houdt geen veroordeling in van typische vrijetijdsactiviteiten, zoals sport en spel, intellectuele spelletjes, enzovoort. Ze poogt wel deze activiteiten hun juiste plaats aan te wijzen, en die is van *ondergeschikte* aard. Anders gezegd, men kan zich geen zinvol leven voorstellen dat alleen uit vrijetijdsactiviteiten zou bestaan. Maar toch, ook de lichamelijke en intellectuele noden of behoeften stellen hun eisen. Lichaam en geest zijn wel uit op zinvol werk, maar ze stellen hun eigen aanspraken. Zo schuwen ze al te grote inspanningen, verfoeien ze verveling, zoeken ze afwisseling, variatie, zijn ze uit op een rijke inhoud, enzovoort. Als we willen bepalen wat *zinnvolle arbeid* is, moeten we ook met deze aspecten rekening houden. Maar het is cruciaal dat ze *ondergeschikt* blijven (hoewel de afwezigheid van gepaste lichamelijke en intellectuele voorwaarden de zinvolheid van de arbeid à la limite helemaal verduistert).

Dat arbeid *inspannend* is, is positief-negatief. Arbeid frustreert hoe dan ook. Hij is een last. Deze last ontspringt uit het *doel*, dat onze ernst opeist - hoewel een zeer relevant bevonden doel de inspanning, zeker voor een tijd, licht kan maken en het natuurlijk ook zo is dat een als zinloos ervaren doel de arbeid bijzonder verzwaart. Als we immers overtuigd zijn van het belang van dat doel, dan zetten we er ons voor in, we engageren ons, het doel moet bereikt worden. Het werk moet af. En dat is steeds lastig. We kunnen niet, als blijkt dat we vermoeid raken of het werk vervelend begint te worden van de hak op de tak, nu eens dit dan weer iets anders aanvatten. We moeten steeds weerstanden overwinnen (in ons, buiten ons). Maar het is niet zo dat we op weerstanden jacht maken. Een - helaas zeer moderne - opvatting van arbeid (Hegel, Marx (8), Sartre, Gorz, en anderen) ziet in dit overwinnen van weerstanden het doel van de arbeid zelf, de demonstratie van de menselijke vrijheid en onafhankelijkheid.

Gezien het lastkarakter van de arbeid - wel te verstaan onder het primaat van de *zin van de arbeid* - zullen we ons als mensen die de frustratie beseffen, pogen in een kader in te passen waarin we het doel, rekening houdend met de noodzakelijke inspanningen, zo gemakkelijk mogelijk kunnen bereiken. We zullen de arbeid dus *organiseren*, we zullen hem onszelf in een zekere zin opleggen. Allerlei regelingen, een zekere regelmaat, ritmeringen, enzovoort, kunnen daarbij bruikbaar zijn. Het kan best inhouden dat we onszelf enige onvrijheid opleggen. We willen immers voorkomen dat we in de valstrik van de verleiding voor de *vrije activiteit* lopen.

5.4 Het is duidelijk dat in ons perspectief zinvolle arbeid niet alleen *loonarbeid* of *genstitutionaliseerde arbeid* zal zijn - die trouwens dikwijls heel weinig zinvol is, omdat men in het huidige systeem van de loonarbeid juist vaak zeer moeilijk ziet in welke mate hij een *bijdrage* kan worden genoemd tot de inrichting van een menselijke wereld (9). En, vervolgens, het is eveneens duidelijk dat arbeid allerlei activiteiten zal insluiten, zoals zorgen, nadenken, spreken, overtuigen, beïnvloeden, overleggen, enzovoort. Natuurlijk is niet alle loonarbeid zinloos, ver van daar. Toch is in vele reflecties op de arbeid de *loonarbeid* de grote boeman - waarop Elchardus en Glorieux in hun boekje herhaaldelijk wijzen (10). Vaak ijvert men dan voor *autonome* arbeid. Als het criterium echter de *zinvolheid* is (zoals we die gedefinieerd hebben) dan vervalt in feite de relevantie van de oppositie. Maar we menen zelfs te zien dat de mensen zo op zinvolheid uit zijn dat ze zichzelf op massieve wijze verdedigen tegen de idee van de zinloosheid van hun *eigen* arbeid (natuurlijk in de veronderstelling, die vaak opgaat, dat ze geen alternatief hebben). Het is een aspect waaraan het onderzoek van Elchardus en Glorieux, voor zover ik zie, voorbijgaat. Dat de mensen die zinloosheid toch confuus beseffen, blijkt uit het feit dat ze, zoals uit een enquête van de RVA uit de jaren tachtig blijkt (11), veel meer gevoel hebben voor het zinloze karakter van veel arbeid *van de anderen*.

5.5 Het begrip *menselijke wereld* wijst op een verstrengeling van meerdere zaken. De zin van mijn leven houdt de bevrediging van mijn behoeften in (of juist, de realisatie van mijn *goede leven*), maar tegelijk hoort tot het zinvol zijn van mijn leven dat ook het leven van de anderen (of van sommigen van die anderen) goed en zinvol moet zijn, en dat ik daartoe enigerwijs bijdraag (12). Maar nog meer, een

zinvol leven veronderstelt een zekere vrijheid of zelfbepaling, de idee dat ik zelf tot op zekere hoogte mijn leven gestalte geef. Hetzelfde echter wordt ook door de andere(n) in wie ik geïnteresseerd ben, opgeist. Dat betekent dat ik het de andere(n) ook minstens als het ware *gun* dat zij hun leven "in" mij, "via" mij zinvol maken. Maar ook, als het zo is dat anderen eventueel in mij belangstellen met het oog op de vervulling van hun leven, is niet op voorhand uitgemaakt dat mijn beroep doen op hen ter wille van mijn materiële noden, als egoïsme gebrandmerkt moet worden. Als ik tenminste de andere(n) daarvoor erken, waardeer, en niet als mijn knecht, als mijn slaaf, als een domkop, enz. beschouw. Vrijheid én afhankelijkheid zijn er altijd, in bepaalde doseringen. Ze moeten worden aanvaard, erkend, geëerbiedigd, gewaardeerd.

5.6 Verduidelijken we verder wat zinvolle arbeid is door hem te contrasteren met het modernistische ideaal van de *vrije tijd*, waarin we pas, zo menen we misschien wel, al onze vermogens en eigenschappen vrij tot ontplooiing kunnen brengen om zo ons leven te realiseren. Niets is echter minder waar. In de vrije tijd heerst doelloosheid, elke ernst ontbreekt er, want de vrije tijd verwijst juist niet naar het doel van de instauratie van een menselijke wereld (13).

Het ideaal van de vrije tijd is voor een stuk een vlucht weg van de *zinloosheid* van de arbeidstijd (vaak loonarbeid). Men ziet daarbij wel de zinloosheid van deze laatste, maar men grijpt naar een tegen-abstractie. De vrije tijd moet immers vrijblijvend zijn, zonder engagement. Van de ene leegte valt men in de andere, van het ene ongeluk in het andere. Wat ontbreekt is duidelijk: een inzicht in het belang van het *doel* van de arbeid voor de zin van een menselijk leven. Men wil dus van het leven een *spel* maken. Ook hier de tegen-abstractie. Men ziet niet dat ook veel (zinloze) arbeid - in ons kapitalistische bestel - vele trekken van het spel vertoont, dezelfde vrijblijvende doelloosheid, dezelfde wereld-vreemdheid, in feite dezelfde omkering van de relaties tussen doel en middel zoals die in het alledaagse leven functioneren. Men vergaapt zich aan de vrije tijd, omdat hij zonder dwang, vrij of spontaan, blijkt te zijn. Wat men vlucht is uiteindelijk de menselijke eindigheid zelf. Men verbeeldt zich een on-eindige realiteit van zelfontplooiing, zelfverwezenlijking, creativiteit. In werkelijkheid evenwel trapt men in een eindeloze, troosteloze verveling. Het is inderdaad een waanbeeld te menen dat men op dergelijke vrijblijvendheid een menselijk leven zou kunnen bouwen. De echte vrije tijd is ontspanning, op adem komen - uitrusten is zeer nodig, maar het kan niet borg staan voor de vervulling van een menselijk bestaan.

6. BESLUIT

Ik meen in de publicatie van Elchardus en Glorieux een bevestiging te zien van de hier summier weergegeven ideeën. Wel meen ik scherper dan de beide auteurs te kunnen aangeven waarom de werklozen zo op arbeid uit zijn en meen ik meer begrip te kunnen opbrengen - zonder ze gelijk te geven - voor diegenen die de arbeid wensen te ontvluchten (en hem louter instrumenteel opvatten). Immers het kapitalistische arbeidssysteem is ambivalent. Het is een verstrengeling van zinloze en zinvolle arbeid. En men begrijpt dat men op de vlucht kan slaan voor de *zinloosheid* van veel arbeid.

De opvattingen van Gorz, Dumazedier, en anderen, zijn echter tegelijk veel meer dan een reactie op de kapitalistische "vervreemde" arbeid. Ze kaderen in het project van de *moderniteit* dat een bepaald soort *individu* centraal stelt dat in functie van de "zelfverwezenlijking" en "creativiteit" de *solidaire* kant van het menselijke bestaan niet meer weet te erkennen. Ook hier kan ik aanknopen bij opvattingen van Elchardus en Glorieux. Getuige hun definitie van *utilitair individualisme* en van *expressief individualisme* (blz. 105) (14) - waarop ik enige kritische commentaar wens te leveren om de juiste intuïtie niet te laten verloren gaan.

Bij utilitair individualisme, zeggen de auteurs, staan "eigenbelang" en het belang van materieel succes centraal, zoals wanneer men zegt: 'Men moet steeds zijn eigen plezier nastreven; naastenliefde, liefdadigheid en solidariteit zijn onzin' of 'wat telt zijn geld en macht, de rest zijn praatjes'. Het kan hier lijken alsof Elchardus en Glorieux een tegenstelling creëren tussen "eigenbelang" en "onbaatzuchtigheid". Natuurlijk doordringt een constitutieve conflictualiteit het gehele menselijke bestaan. Maar moet dat inhouden dat onze liefdadige of solidaire verhouding tot de anderen niet ook ons *eigenbelang* zou zijn, weliswaar in een betekenis van *eigenbelang* die van een eigen aard is? We zijn vaak zeer genteresseerd in het welzijn van anderen. Het heeft onze interesse, het is duidelijk ons belang. Er lijkt ook een onvruchtbare tegenstelling te ontspringen tussen het utilitaire en niet-utilitaire. Zou mijn solidaire verhouding tot de andere(n) evenwel niet het *nut voor de andere* op het oog hebben? *Onbaatzuchtigheid* is duidelijk een dubbelzinnig begrip. Ze bestaat er immers in, zoals Feuerbach ergens zegt, de *baatzucht* van de andere tegemoet te treden. Maar zelfs de idee van *macht* kan gemakkelijk verkeerd begrepen worden. Wat is er immers tegen macht, als die macht geen *macht om de macht* is of macht in dienst van doeleinden die het daglicht niet mogen zien? Als macht *vermogen* is, *power*, energie, dan is macht iets positiefs. IJveren voor een macht-loze maatschappij lijkt me ongerijmd.

Expressief individualisme, zeggen de auteurs, verwijst naar de centrale rol van autonomie, zelfbeschikking en vrijheid, en naar de uniciteit van het individu. Ik zie er het modernistische ideaal van de "vrije activiteit" in zoals we dit hierboven kort beschreven hebben. We keren ons hiermee niet zonder meer tegen autonomie, zelfbeschikking en vrijheid, wel tegen hun exclusiviteit, waardoor ze een doelmiddelverdraaiing installeren. Vrijheid wordt dan vrij zijn om vrij te zijn. Het is dit "ideaal" dat de gewone mens bij monde van de werkloze duidelijk niet vermag te begrijpen. Ik zou menen dat de massa van de mensen zich in haar arbeidsconceptie juist niet door de cultuur van bepaalde intellectuele elites laat meesleuren. En dat is maar goed ook. Ik geloof immers dat het streven naar een leven van zinvolle arbeid helemaal geen door de ("hogere") cultuur bepaald verschijnsel is, maar een universele menselijke aspiratie (die natuurlijk wel op vele verschillende manieren kan worden ingevuld) (15).

VOETNOTEN

- (1) Elchardus, M. & I. Glorieux (1995), *Niet aan de arbeid voorbij. De werkloosheidservaring als reflectie over arbeid, solidariteit en sociale cohesie*, Brussel: VUBPress.
- (2) Elders (blz. 66) worden ook Coriat, Habermas en Bravermann genoemd.
- (3) Volgens Jahoda heeft de arbeid vijf latente functies (blz. 16): 1. De arbeid structureert de tijd van de individuen. 2. Hij is een belangrijke bron van sociale contacten en sociale ervaringen. 3. Arbeid verbindt individuen met doeleinden die hun persoonlijke preferenties overstijgen. 4. Arbeid levert status en identiteit en draagt op die manier bij tot de definitie van iemands positie in de samenleving. 5. Arbeid dwingt tot activiteit, biedt kansen om handelingen te stellen met zichtbare consequenties en mogelijkheden voor het uitdrukken en ontwikkelen van competenties en vaardigheden. Het is zeer belangrijk voor de mens om via arbeid in de publieke sfeer terecht te komen. Men zet zich door de arbeid in voor collectieve doeleinden en richt het eigen handelen op dat van anderen (blz. 16). Vrijtijdsactiviteiten kunnen nooit afdoende de opgesomde functies vervullen.
- (4) In hun algemeen besluit komen de auteurs nogmaals op het thema verveling terug. "Opvallend is de moeilijkheid die vele werklozen hebben, ook en vooral bij langdurige werkloosheid, om de vrijgekomen tijd naar eigen voldoening te besteden. Vele werklozen drukken het gevoel uit hun tijd niet nuttig te besteden en verklaren dat zij zich vervelen. Van de tijd die vrij komt ten gevolge van de werkloosheid, gaat haast een derde naar slapen, nietsen en TV-kijken. 'Om me niet te vervelen' antwoorden de meeste werklozen als men ze vraagt waarom ze (zoveel) TV consumeren" (blz. 109).
- (5) Voor het volgende verwijzen we in het bijzonder naar het laatste deel van ons boek *Mens en arbeid. De menselijke verhoudingen en de arbeid in een filosofie van de eindigheid*, Acco, Leuven/Amersfoort, 1987, blz. 163-210. Het perspectief dat we innemen is dit van een filosofie van de eindigheid, die een constitutieve conflictualiteit in het menselijke bestaan en in de menselijke verhoudingen ernstig neemt en positief opvat. Men kan ook zeggen dat ze beperkingen niet uiteraard als negatief beschouwt. Wel gaat het hierbij dan over constitutieve beperkingen, die als men ze poogt op te heffen de conditon humane ondermijnen of zelfs vernietigen.
- (6) Voor dit begrip zie R. Boehm, *Kritiek der grondslagen van onze tijd*, Het Wereldvenster, Baarn 1977 (oorspronkelijk: *Kritik der Grundlagen des Zeitalters*, Martinus Nijhoff, 1974).
- (7) Bij "efficiënt" mogen we wel niet aan de kapitalistische economische efficiency denken, die vaak zelf een doel-middelverdraaiing impliceert - produceren gebeurt ter wille van de winst, niet ter wille van het nut van de productie (vgl. mijn *Producers om te produceren. Het kapitalisme en de ontwikkeling van de produktieve krachten volgens Marx*, 2de herziene uitgave, *Kritiek* 28 (1995).

-
- (8) Vgl. W. Coolsaet, o.c., in het bijzonder het laatste hoofdstuk over Marx' arbeidsbegrip.
 - (9) Het valt op dat in het onderzoek van Elchardus en Glorieux spijtig genoeg geen enkele verwijzing te bespeuren valt naar het kapitalistische karakter van de economie. Het is dus alsof arbeid activiteit zonder meer is, niet bepaald door de kapitalistische economie (die volgens mij in principe een doel-middelverdraaiing, produceren om te produceren, is. Misschien kan het inderdaad, gezien vanuit de werklozen, lijken dat alleen arbeiden in welke vorm ook relevant is. Dat is dan een illusie die ontspringt uit de speciale aanpak van het onderzoek.
 - (10) Dat is bijvoorbeeld ook zo voor H. Achterhuis, *Arbeid een eigenaardig medicijn*, Ambo, Baarn, 1984.
 - (11) Ik heb die enquête (N. De Valck, *Enquête over de beleving en de gevolgen van de werkloosheid: Verwachtingen die werklozen hebben omtrent de R.V.A.*, Brussel, R.V.A., 1980) besproken in mijn boek *Mens en arbeid*, blz. 169-177.
 - (12) Over die verstrengeling van de mensen met elkaar heb ik het in mijn *Mens en arbeid*, derde deel, vooral blz. 115-129. Zie ook mijn boek *AUTARKEIA. Rivaliteit en zelfgenoegzaamheid in de Griekse cultuur*, Kok Agora, Kampen, Pelckmans, Kapellen, 1993; "Ludwig Feuerbach over het geluk", *Kritiek* 25 (1994) blz. 81-108.
 - (13) Ik zeg dus niet dat loonarbeid, of geïnstitutionaliseerde arbeid, de enige zinvolle activiteit is. Ik pleit voor *zinnelijkheid*, en er bestaat een waaier, en zeker ook een gradatie, van dergelijke activiteiten. Ik beweer niet dat na de werktijd niet ook nog zinvolle activiteiten uitgeoefend kunnen worden. Ook huishoudelijke taken, ook tuinieren zijn zinvol. De vraag is wel of ze op zich afdoende zijn om voor de zinvolle invulling van een menselijk leven te zorgen. Natuurlijk dat, als ze zinvol zijn, ze ook ernstig zijn, en de wezenlijke kenmerken van zinvolle arbeid vertonen. In feite pleit ik zonder meer voor het belang van zinvolle activiteiten, of ze nu binnen of buiten het arbeidsbestel gebeuren. Zinvolle activiteit is activiteit die zeer algemeen gezegd een bijdrage levert tot de instauratie van een menselijke wereld.
 - (14) Ik verwijs hier ook graag naar het belangrijke boek van M. Elchardus, *Op de ruïnes van de waarheid*, Kritak, Leuven, 1994.
 - (15) Elchardus en Glorieux zien de toedracht enigszins anders: "We gaan ervan uit dat de betekenissen van het werk die we op het spoor zijn gekomen, cultureel bepaald zijn. Er zijn culturen denkbaar waarin arbeid en werk een heel andere plaats en betekenis hebben dan bij ons" (blz. 107).